

WANDA K. ROMAN

Toruń

PROBLEMATYKA JENIECTWA I INTERNOWAŃ POLAKÓW W OKRESIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ NA FRONCIE WSCHODNIM W HISTORIOGRAFII

Od zakończenia drugiej wojny światowej upłynęło ponad 65 lat i w tym czasie tematyka jeniecka¹ była często podejmowana przez polskich historyków, aczkolwiek zupełnie niejednolicie – przede wszystkim z powodu uwarunkowań politycznych i dostępu do źródeł archiwalnych – rozkładało się zainteresowanie badaczy. Do roku 1989 badania skupione były wokół problematyki jeńców polskich z września 1939 roku oraz powstańców warszawskich w niewoli niemieckiej. Marginalnie zajmowano się zagadnieniem internowania² na Węgrzech, w Rumunii, na Litwie i Łotwie. Dopiero w nowych

---

¹ Jeniec wojenny to osoba należąca do sił zbrojnych państwa prowadzącego wojnę, która dostała się we władztwo nieprzyjaciela, czyli do niewoli *Leksykon Wiedzy Wojskowej*, Warszawa 1979, s. 155–156. Współczesne międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych rozszerza to pojęcie również na cywilnych członków załóg samolotów wojskowych i cywilnych oraz statków handlowych, członków oddziałów roboczych, ludność terytorium nie zajętego, która żywiłowo chwyciła za broń, a nie zdołała zorganizować się w regularne oddziały. F. De Mulinen, *Podręcznik prawa wojennego dla sił zbrojnych*, Warszawa 1994, s. 50–51. Termin „niewola” w rozumieniu międzynarodowego prawa wojennego oznacza pozostawanie żołnierzy we władzy nieprzyjaciela, który ma prawo uniemożliwić im branie dalszego udziału w wojnie.

² Internowanie oznacza odesłanie kogoś do przymusowego miejsca pobytu, przeważnie ściśle ograniczonego, obszaru, obozu itp. *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna*, wyd. „Gutenberg” (reprint), Kraków 1994, t. VI, s. 296. Internowanie jest więc pozbawieniem lub ograniczeniem wolności osobistej w drodze administracyjnej, które praktykuje się w stosunku do osób niebezpiecznych lub niewygodnych dla państwa, zwłaszcza w czasie wojny, w stosunku do obywateli państwa nieprzyjacielskiego, a także w stosunku do części wojsk państw wojujących, które przekroczyły terytorium neutralne. *Leksykon Wiedzy Wojskowej*, s. 148–149.

warunkach ustrojowych możliwe było rozpoczęcie badań nad jeniectwem Polaków w Związku Radzieckim, a także podjęcie problematyki internowania w krajach nadbałtyckich w związku z udostępnieniem zasobów archiwalnych w niepodległej Litwie i Łotwie. W ostatnich kilkunastu latach kilkakrotnie podejmowano próby podsumowania dorobku piśmiennictwa historycznego w zakresie badań nad jeńcami polskimi w drugiej wojnie światowej w różnym ujęciu³. Z uwagi na fakt, że podejmowane są nowe kierunki prac badawczych, publikowane są kolejne prace naukowe, warto wciąż wskazywać, jaki jest aktualny stan badań i co jeszcze można w tym zakresie zrobić. Celem tego artykułu jest przedstawienie zbadanych, opracowanych i mających swoje miejsce w polskiej historiografii zagadnień związanych z jeniectwem i internowaniem Polaków na froncie wschodnim w drugiej wojnie światowej, ocena dotychczasowego stanu badań oraz ukazanie luk badawczych i propozycje ich uzupełnienia.

Pod pojęciem front wschodni należy rozumieć obszar regularnych i nieregularnych działań bojowych w drugiej wojnie światowej na wschód od granic III Rzeszy niemieckiej, od jej stolicy – Berlina, obszar, na którym walczyły wojska polskie z niemieckimi i radzieckimi we wrześniu–październiku 1939 roku, oraz Armia Czerwona i oddziały Polskiego Państwa Podziemnego od połowy 1944 do połowy 1945 roku. A więc niniejszy artykuł dotyczyć będzie zagadnienia polskich jeńców w niewoli niemieckiej, niewoli radzieckiej, prawie nieznanego zagadnienia jeńców polskich na Słowacji oraz internowań Polaków w Rumunii i na Węgrzech oraz w krajach nadbałtyckich – Litwie i Łotwie.

Z uwagi na rozległość tematu i liczony w tysiącach różnorodnych publikacji dorobek historiografii omówione zostaną jedynie najważniejsze lub najnowsze opracowania i opublikowane przedsięwzięcia badawcze, dotyczące wydzielonych grup zagadnień w ramach prezentowanego tematu.

Badania naukowe nad problemem **polskich jeńców w niewoli niemieckiej** rozpoczęły się w zasadzie po roku 1956, chociaż były prowadzone wrywkowo i wiele lat koncentrowały się wokół zbrodni popełnianych przez żołnierzy Wehrmachtu na polskich żołnierzach wziętych do niewoli. Badania

---

³ M.in.: D. Kisielewicz, *Jeńcy polscy w literaturze polskiej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1985, t. 9, s. 31–44; eadem, *Stan badań nad jeńcami polskimi w czasie II wojny światowej*, w: *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości*, pod red. H. Stańczyka, Toruń 2002, s. 303–314; D. Matelski, *Jeńcy polscy w latach II wojny światowej w historiografii polskiej*, w: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, pod red. E. Nowaka, Opole 1997, s. 17–42.

koncentrowały się w kilku ośrodkach naukowo-badawczych w Polsce. Należy wymienić tu przede wszystkim inicjującą te badania Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, następnie Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu⁴, nieistniejący dzisiaj Wojskowy Instytut Historyczny, Akademię Sztabu Generalnego (obecnie Akademia Obrony Narodowej), Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Zielonej Górze, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Uniwersytet Opolski. W ostatnich kilkunastu latach do tych placówek dołączył Ośrodek „KARTA”.

Szymon Datner jest autorem pierwszego opracowania syntetycznego dotyczącego polskiego jeniectwa w III Rzeszy⁵. Zajmował się on również zbrodniami na jeńcach polskich oraz zbiegostwem z obozów⁶. Wiele lat po ukazaniu się książek Datnera Juliusz Pollack opublikował syntezę *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, która pozostaje – mimo, że ma charakter pracy popularnonaukowej i ponad 20 lat, do dzisiaj najnowszą syntezą przedstawianego zagadnienia⁷. Z prac o charakterze całościowym warto wymienić książkę autorstwa Mariana Flemminga, będącą ukoronowaniem wieloletniej pracy badawczej pt. *Jeńcy wojenni. Studium prawnohistoryczne*, gdzie w ujęciu problemowo-chronologicznym wszystkich aspektów jeniectwa na świecie, poważne miejsce poświęcił autor polskim jeńcom w niewoli niemieckiej⁸.

Liczbę jeńców polskich w obozach niemieckich próbowali obliczyć wycinkowo autorzy niżej wymienianych opracowań monograficznych, w kontekście całości problemu uczynili to: Witold Biegański (stawiając hipotezy)⁹ i Ja-

---

⁴ Cenne serie wydawnicze pt.: *Jeńcy wojenni 1939–1945. Fakty. Dokumenty. Sylwetki*, pod red. Cz. Wawrzyniaka; *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, pod red. E. Nowaka, oraz materiały pokonferencyjne: *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*, pod red. E. Nowaka, Opole 1997.

⁵ Sz. Datner, *Obozy jenieckie Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1957.

⁶ Sz. Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*, Warszawa 1964; idem, *Zbrodnie na jeńcach wojennych w zakresie pracy*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, 1967, t. XVII, s. 7–100; idem, *Tragedia w Dössel*, Warszawa 1970.

⁷ J. Pollack, *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, Warszawa 1986.

⁸ M. Flemming, *Jeńcy wojenni. Studium prawnohistoryczne*, Warszawa 2000.

⁹ W. Biegański, *Polscy jeńcy wojenni w Niemczech, przyczynek do badań nad ilością*, w: *Najnowsze Dzieje Polski 1939–1945. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, 1963, t. VII, s. 57–68.

nusz Tyszewicz (wykorzystując dane Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża)¹⁰.

Problematyka obozów Wehrmachtu dla polskich jeńców w szerszym kontekście kontynuowana była w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, jako element opracowań monograficznych dotyczących jednego terenu lub obozu. Przywołać należy tu przede wszystkim publikacje Stanisława Łukowskiego dotyczące zbrodni na jeńcach wojennych¹¹, Janusza Sawczuka dotyczące obozu w Łambinowicach (Lamsdorf)¹², Janusza Gumkowskiego o stalagu w Żaganiu¹³, czy Stanisława Senfta i Horsta Więcka o obozach w Śląskim Okręgu Wehrmachtu¹⁴. Wszystkie aspekty niemieckiej polityki wobec jeńców wojennych, organizacji obozów, życia obozowego, zbrodni na jeńcach, wykorzystania do pracy, ruchu oporu w obozach złożyły się na pracę Gracjana Bojar-Fijałkowskiego obejmującą tereny Pomorza Zachodniego i Meklemburgii, czyli obszaru II OKW (Oberkommando der Wehrmacht)¹⁵. Podobną pracę obejmującą tereny I OKW w Prusach Wschodnich napisał Zygmunt Lietz¹⁶. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte zaowocowały ukazaniem się przede wszystkim licznych monografii lub artykułów monograficznych obozów jenieckich: Oflagu II B Arnswalde¹⁷, Oflagu II C Woldenberg¹⁸, Oflagu II D Gross Born¹⁹, Stalagu II B Hammerstein²⁰,

¹⁰ J. Tyszewicz, *Żołnierze polscy w niewoli Wehrmachtu (1939–1945)*, w: *Rozprawy z dziejów XIX i XX wieku*, Toruń 1978, s. 159–166.

¹¹ S. Łukowski, *Zbrodnie hitlerowskie na Śląsku Opolskim w latach 1939–1945*, Wrocław 1978; idem, *Zbrodnie hitlerowskie w Łambinowicach i Sławięcicach na Opolszczyźnie w latach 1939–1945*, Katowice 1965.

¹² J. Sawczuk, *Hitlerowskie obozy jenieckie w Łambinowicach w latach 1939–1945*, Opole 1974; idem, *Łambinowice oskarżają*, Opole 1978.

¹³ J. Gumkowski, *Żagań Stalag VIII C*, Warszawa 1961.

¹⁴ S. Senft, H. Więcek, *Obozy jenieckie na obszarze Śląskiego Okręgu Wehrmachtu 1939–1945*, Wrocław 1972.

¹⁵ G. Bojar-Fijałkowski, *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*, Warszawa 1979.

¹⁶ Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982.

¹⁷ J. Bohatkiewicz, *Oflag II B Arnswalde*, Warszawa 1971.

¹⁸ J. Olesik, *Oflag II C Woldenberg*, Warszawa 1988.

¹⁹ M. Sadzewicz, *Oflag II D Gross Born*, Warszawa 1977.

²⁰ G. Bojar-Fijałkowski, A. Zientarski, *Obóz jeniecki w Czarnem. Stalag II B Hammerstein*, Koszalin 1975.

Stalagu II D Stargard²¹, obozów jenieckich w Toruniu²² i Ostrzeszowie²³.

Problematykę tę, aczkolwiek z dużo mniejszym natężeniem, kontynuowano w latach dziewięćdziesiątych i po 2000 roku²⁴. Ukazywały się m.in. materiały opracowane w środowiskach byłych jeńców, z których najaktywniejsze było środowisko woldenberczyków²⁵.

W latach dziewięćdziesiątych uwagę badaczy zwrócił niedostatek opracowań związanych z oficerskimi obozami jenieckimi w III Rzeszy, w który znakomicie wpisały się prace Danuty Kisielewicz, w tym monografie i artykuły poświęcone obozom dla oficerów²⁶ oraz całościowa praca dotycząca praktycznie wszystkich aspektów życia oficerów polskich w niewoli niemieckiej²⁷.

Nowy nurt w historiografii niemieckich obozów jenieckich stanowi monografia dotycząca działalności oficerów – leśników²⁸. Można dostrzec tu próbę nawiązania do – podejmowanego w ramach tematyki jeniectwa – zagadnienia pobytu różnych grup zawodowych czy grup wojskowych w obozach NKWD (o czym dalej)²⁹. Pojawiło się kilka artykułów na temat podchorążych w nie-

²¹ J. Ostrzyżek, *Obóz jeniecki Stalag II D w Stargardzie Szczecińskim*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1972, z. 3, s. 123–141.

²² J. Tyszewicz, *Hitlerowski obóz jeńców wojennych w Toruniu w latach 1939–1945*, „Zapiski Historyczne” 1976, t. IV, s. 51–80.

²³ E. Serwański, *Obóz jeniecki w Ostrzeszowie 1939–1945*, Poznań 1960.

²⁴ M.in.: W. Graf, *Ostrzeszów – obozy jenieckie okres 1940–1942*, Ostrzeszów 1992; idem, *Ostrzeszów – obozy jenieckie okres 1943–1945*, Ostrzeszów 1992; E. Nowak, *Cień Łambinowic*, Opole 1991; W. Monkiewicz, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach polskich na Białostoczczyźnie we wrześniu 1939 r.*, Białystok 1987.

²⁵ A. Zaćmiński (współpr. H. Tomiczek), *Życie polskie w Oflagu II C – Woldenberg*, Krajowa Komisja Woldenberczyków w Dobiegniewie, Dobiegniew – Warszawa 1997; *Walka Woldenberczyków z III Rzeszą 1939–1945*, materiał zebrał i podał do druku W. Kotański, Krajowa Komisja Woldenberczyków w Dobiegniewie, Dobiegniew – Warszawa 1998.

²⁶ D. Kisielewicz, *Oflag VIIA Murnau*, Opole 1990; eadem, *Jeńcy polscy w obozach oficerskich: Oflag II A Prenzlau i Oflag II E Neubrandenburg (1939–1945)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1991, t. 14, s. 5–35; eadem, *Oficerowie polscy w obozach X Okręgu Wojskowego Wehrmachtu (1939–1945)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1993, t. 16, s. 57–75.

²⁷ D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Łambinowice – Opole 1998.

²⁸ T. Skowronek, *Nie zapomnieli...: działalność leśników w niemieckich, oficerskich obozach jenieckich w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 2004.

²⁹ Aczkolwiek już pod koniec lat sześćdziesiątych opublikowano pracę zbiorową pt.: *Nauczyciele w hitlerowskich obozach jeńców podczas II wojny światowej*, pod red. M. Piątkowskiego, Warszawa 1967.

mieckich obozach dla jeńców³⁰, w tym prezentujące interesujące badania w aspekcie porównawczym z obozami NKWD³¹.

Wiele publikacji poświęcono wszystkim w zasadzie aspektom życia obozowego. Kwestie szeroko rozumianego życia kulturalnego zawiera pierwsza praca, całościowa i podstawowa Tadeusza Gasztolda³². Powstały również opracowania na temat teatru jenieckiego (nie tylko autorów polskich)³³. Zbadane zostały zagadnienia i opublikowane wyniki w zakresie życia religijnego jeńców, działalności naukowej i oświatowej, sportu³⁴. Przyczynkarskie prace dotyczą twórczości literackiej, prasy obozowej, a także wyżywienia, stanu zdrowia – fizycznego i psychicznego³⁵. Oprócz nielicznych artykułów, wszystkie te zagadnienia znalazły swoje miejsce głównie w przytaczanych wyżej pracach monograficznych, dotyczących poszczególnych obozów.

Głównie artykuły przyczynkarskie przedstawiają konspiracyjną działalność jeńców-oficerów³⁶. Istnieje tylko jedna monografia – autorstwa Henryka

³⁰ H. Tomiczek, *Życie i praca polskich podchorążych w obozach dla jeńców wojennych w III Rzeszy*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 1983, t. 6; idem, *Status polskich podchorążych w niewoli Wehrmachtu (1939–1945)*, w: *Jeńcy wojenni II wojny światowej*, op. cit., s. 170–171.

³¹ H. Niestrój, *Podchorążowie Wojska Polskiego w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej. Stan badań i postulaty badawcze*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 2000, t. 23, s. 69–82.

³² T. Gasztold, *Życie kulturalne w obozach polskich jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim w latach 1939–1945 r.*, Koszalin 1978.

³³ T. Mirecki, *Jeniecka Melpomena*, Warszawa 1981; K. Hartmann, *Theater hinter Stacheldraht: polnisches Kriegsgefangenentheater in Murnau 1939–1945*, Marburg – Lahn 1998; S. Piekarski, *Polskie teatry jenieckie w Niemczech 1939–1945*, t. 1 i 2, Warszawa 2001.

³⁴ Podsumowanie tych zagadnień znalazło się w monografiach: N. Honka, *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998; V. Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Łambinowice – Opole 2001, W. Półchłopek, *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002.

³⁵ M.in.: *Drut opasał w krąg. Antologia poezji jenieckiej z lat 1939–1945*, wybór, oprac. i wstęp R. Bednorz, Opole 1984; T. Jakubiec, *Stan sanitarny obozów i opieka lekarska w Srebrnej Górze i w Colditz*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 1989, t. 13; W. Stein, *Psychonerwica jeńców („choroba drutów kolczastych”), jej objawy i mechanizm*, „Lekarz Wojskowy” 1961, nr 1; D. Kisielwicz, *Pomoc Ignacego Paderewskiego żołnierzom polskim w czasie II wojny światowej*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 1994, t. 17, s. 153–170.

³⁶ M.in.: F. Bornstaedt, W. Karbowski, *Konspiracyjna organizacja wojskowa w Oflagu VII A Murnau*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1974, nr 4–5, s. 289–391; M. S. Zarudzki, *Ruch oporu w Oflagu II C*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, nr 2, s. 175–211; W. Iwanowski, *Konspiracja w Oflagu VII A Murnau*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1981, nr 4, s. 175–191.

Tomiczka i Mirona S. Zarudzkiego dotycząca obozu oficerskiego w Woldenbergu³⁷, która przedstawia te kwestie w jednym obozie jenieckim. Na temat ucieczek z obozów pisano przede wszystkim w publikacjach wspomnieniowych, powstały również artykuły³⁸, najczęściej jednak problem ten poruszano w większych, wymienionych wcześniej pracach traktujących o całości obozowego bytu. Autorem pracy całościowej na temat zbiegostwa z niewoli jest wspomniany wcześniej Szymon Datner³⁹.

Jak dotychczas istnieje kilka prac całościowych na temat wykorzystania pracy jeńców w gospodarce Rzeszy, w przemyśle wojennym, rolnictwie, w tym odnosząca się nie tylko do jeńców – Polaków autorstwa Wiktora Lemiesza⁴⁰ oraz praca omawiająca zagadnienie pracy jeńców w ujęciu prawnopolitycznym⁴¹. Liczne rozprawy monograficzne poruszają temat wykorzystania siły roboczej jeńców na różnych obszarach geograficznych – na Śląsku⁴², w Prusach Wschodnich, tu głównie publikacje Bohdana Koziełło-Poklewskiego⁴³ i Pomorza Zachodnim⁴⁴.

Róża Bednorz jest autorką pracy monograficznej na temat pomocy dla polskich jeńców w niewoli niemieckiej⁴⁵.

³⁷ H. Tomiczek, M. S. Zarudzki, *Jeniecka konspiracja wojskowa w oflagu IIC Woldenberg*, Poznań 1989.

³⁸ M.in.: J. Altman-Radwańska, *Ucieczki oficerów polskich – jeńców z oflagów w okresie II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1980, t. 3, s. 3–30; M. Stryjecki, *Ucieczki podchorążych września 1939 roku – jeńców Wehrmachtu w okresie II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1984, s. 37–84.

³⁹ Sz. Datner, *Ucieczki z niewoli niemieckiej 1939–1945*, Warszawa 1966.

⁴⁰ W. Lemiesz, *Praca przymusowa jeńców wojennych w Niemczech w latach II wojny światowej*, Zielona Góra 1969.

⁴¹ A. Szurgacz, *Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945. Studium Prawno-Polityczne*, Wrocław 1971.

⁴² M.in.: S. Senft, *Jeńcy wojenni i robotnicy przymusowi zatrudnieni w rolnictwie śląskim 1939–1945*, Opole 1978.

⁴³ B. Koziełło-Poklewski, *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, Warszawa 1977; *Ze znakiem „P”: relacje i wspomnienia robotników przymusowych i jeńców wojennych w Prusach Wschodnich*, wybór i oprac. B. Koziełło-Poklewski, B. Łukaszewicz, Olsztyn 1977; *Ze znakiem „P”: relacje i wspomnienia z robót przymusowych w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, wstęp, wybór i oprac. B. Koziełło-Poklewski, B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985.

⁴⁴ W tym: B. Frankiewicz, *Praca przymusowa na Pomorzu Zachodnim w latach II wojny światowej*, Poznań 1968.

⁴⁵ R. Bednorz, *Aby mogli przetrwać! Pomoc dla polskich jeńców wojennych w niewoli Wehrmachtu 1939–1945*, Łambinowice – Opole 1989.

Historiografia jeniectwa Polaków w III Rzeszy obfituje w pozycje pamiętnikarskie i wspomnieniowe⁴⁶. Coraz częściej pojawiają się opracowania biograficzne poświęcone najbardziej znanym postaciom przebywającym w obozach, głównie generalicji⁴⁷.

Wiele razy podejmowane były inne zagadnienia odzwierciedlające mniej znane aspekty życia w obozach jenieckich, takie jak: filatelistyka⁴⁸, czy związana z nią korespondencja jeńców⁴⁹.

Oprócz polskich jeńców z regularnych szeregów Wojska Polskiego wziętych do niewoli niemieckiej w 1939 roku, po upadku Powstania Warszawskiego znalazło się tam również ponad 15 tysięcy powstańców – na mocy układu kapitulacyjnego przyznano im status jeńców wojennych zgodnie z konwencją genewską z 1929 roku. Przez lata badania objęły różne aspekty tego zagadnienia. Całościowa praca ukazała się niedawno, w 2003 roku⁵⁰, natomiast wcześniej poruszano zagadnienia kobiet⁵¹ i nieletnich powstańców. Tym ostatnim liczne prace poświęcił Damian Tomczyk⁵².

---

⁴⁶ Spośród licznych publikacji, wymienimy kilka, które ukazały się w ostatnich dziesięciu latach: A. Szempliński, *Przepustka do życia*, Warszawa, 2002; M. Sadzewicz, *Oflag*, Warszawa 2005; K. Grabowski, *Czas życia: wspomnienia*, Staszów 1996; E. Ostrowska, *... a wolność była wśród drutów: oflag IXc Molsdorf...*, Warszawa 1991; T. Sławiński, *W żołnierskiej służbie*, Włocławek 2005; B. Drzyzga, „Kazimierz”, *Drogi do wolności: ucieczki z Oflagu II C Woldenberg*, Dobiegniew – Warszawa 1996; B. Arct, *Jeniec wojenny: mój zakonspirowany pamiętnik*, Radom 2002.

⁴⁷ M.in.: A. Kuprianis, *General Brygady Czesław Młot-Fijałkowski (1892–1944)*, Koszalin 2004; A. Jaracz, *General Witold Dzierżykraj-Morawski 1895–1944*, Koszalin 2002; A. Cyra, W. J. Wysocki, *Rotmistrz Witold Pilecki*, Warszawa 1997.

⁴⁸ W serii opracowanej przez Józefa Machowskiego ukazały się m.in.: *Poczta polska Obozu II D Gross Born*, Kraków 1963; *Poczta polska Obozu VII A Murnau*, Kraków 1963.

⁴⁹ S. Barański, J. Falkowski, *Korespondencja obozowa w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1993.

⁵⁰ S. Kopf, *Powstańcy w obozach jenieckich*, Warszawa 2003. Cały tom 27 „Łambinowickiego Rocznika Muzealnego” z roku 2004 poświęcony został tej tematyce, a w nim m.in.: D. Kisielewicz, *Losy dowódców Powstania Warszawskiego w obozach jenieckich*, s. 21–38; D. Dzionek, *Podchorążowie-powstańcy warszawscy w niewoli niemieckiej*, s. 41–47.

⁵¹ *Dziewczęta ze stalagu VI C Oberlangen*, oprac. i wybór tekstów F. Bańkowska i K. Kabzińska, Warszawa 1998.

⁵² M.in. D. Tomczyk, *Młodociani uczestnicy powstania warszawskiego w obozie jenieckim Wehrmachtu Stalag 344 Lamsdorf*, Łambinowice 1982; idem, *Najmłodszy jeńcy w historii wojen. Powstańcy warszawscy w Stalagu 344 Lamsdorf*, Opole 1993; idem, *Nieletni żołnierze Powstania Warszawskiego w obozach jenieckich Wehrmachtu*, w: *Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań*, pod red. E. Nowaka, Opole 1996, s. 95–106.

Warto wspomnieć jeszcze o żołnierzach Armii Krajowej z oddziałów partyzanckich, którzy dostali się do niemieckiej niewoli⁵³ – problem ten jeszcze czeka na szczegółowe badania.

Piśmiennictwo odnoszące się do **polskich jeńców w niewoli radzieckiej** dotyczy dwóch okresów, według chronologii działań zbrojnych, które doprowadziły ich do obozów. W każdej grupie opracowań można dokonać szczegółowej klasyfikacji zagadnień i zaprezentować najważniejsze opracowania ich dotyczące.

Pierwsza grupa opracowań dotyczy żołnierzy Wojska Polskiego biorących udział w kampanii wrześniowej, którzy w różnych okolicznościach – czy to podejmując walkę, czy też dobrowolnie poddając się, znaleźli się w niewoli radzieckiej po 17 września 1939 roku. Do chwili obecnej w piśmiennictwie historycznym przedstawiano – w różnym ujęciu i różnym zakresie następujące zagadnienia: opór i walkę z Armią Czerwoną we wrześniu–październiku 1939 roku, okoliczności dostania się do niewoli, obozy przejściowe dla polskich jeńców, obozy jenieckie NKWD – specjalne i obozy pracy, życie obozowe i różne jego aspekty, wymianę jeńców z Niemcami, status formalnoprawny jeńców, zbrodnię katyńską, losy ocalałych jeńców i ich drogę do armii pod dowództwem gen. Andersa. Literatura poświęcona powyższym zagadnieniom do roku 1989 publikowana była prawie wyłącznie przez historyków emigracyjnych⁵⁴, w Polsce zaś ukazywała się w tzw. drugim obiegu. Dopiero zmiany sytuacji politycznej spowodowały nowe możliwości badań, zaś otwarcie archiwów radzieckich umożliwiło poznanie uwarunkowań politycznych i wojskowych całości problemu.

Zanim na podstawie udostępnionych przez stronę rosyjską archiwaliów rozpoczęto szczegółowe prace badawcze, zaczęto publikować źródła. Na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” ukazywały się cykle pt. *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. oraz Jeńcy polscy w początkowym okresie niewoli. Dokumenty*. Prezentowane materiały przedstawiały przede wszystkim opór i walkę z Armią Czerwoną we wrześniu–październiku 1939 roku, okoliczności dostania się do niewoli oraz pobyt w obozach przej-

⁵³ Z. Mazurek, *Jeniecka dola partyzantów 1. Hłżeckiego Pułku Piechoty Armii Krajowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1997, t. 20, s. 140–150.

⁵⁴ Do najważniejszych należą: J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1945*, Londyn 1988; Z. S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939–1945*, Londyn 1991; W. Wielhorski, *Losy Polaków w niewoli sowieckiej 1939–1956*, Londyn 1956; *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów z przedmową Władysława Andersa*, Londyn (w l. 1947–1982 – 10 wydań).

ściowych⁵⁵. Zbiory źródeł publikowano również jako oddzielne książki poprzedzane obszernymi wprowadzeniami do tematu⁵⁶. Dokumenty archiwalne dotyczące problematyki jenieckiej zostały opublikowane również w Rosji, m.in. *Wojennoplennyye w SSSR 1939–1956, czy GULAG (1918–1960)* – w pewnym zakresie dotyczą one również spraw polskich⁵⁷.

Ustalenia odnośnie do liczby polskich jeńców i więźniów NKWD oraz ich tożsamości i statusu podjęto w Ośrodku KARTA rozpoczynając serię pt. *Indeks Represjonowanych*. Kolejne tomy realizowano we współpracy z placówkami archiwalnymi polskimi i rosyjskimi⁵⁸.

Wśród autorów posiadających ważny dorobek w zakresie problematyki jeńców polskich należy wymienić Albina Głowackiego, który zajmował się m.in. obozami pracy dla jeńców w Małopolsce Wschodniej (głównie w Równem i we Lwowie), ich statusem formalnoprawnym, badał strukturę narodowościową i etniczną jeńców oraz różne aspekty życia obozowego⁵⁹. W sposób

⁵⁵ W tym: *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 1–2, nr 3–4; 1994, nr 1–2, nr 3; 1996 nr 4. *Jeńcy polscy w ZSRR w początkowym okresie niewoli: dokumenty*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, nr 1–2.

⁵⁶ Przede wszystkim: *Z archiwów sowieckich*, t. 1, *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*. Dokumenty przetłumaczył, opracował oraz opatrzył przypisami i wstępem W. Materski, Warszawa 1992; *Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941*, Warszawa 1995.

⁵⁷ *Wojennoplennyye w SSSR 1939–1956. Dokumenty i materiały*, pod red. M. M. Zagorulko, Moskwa 2000; *GULAG (1918–1960). Dokumenty*, pod red. W. N. Szostakowskiego, Moskwa 2000.

⁵⁸ Trzy pierwsze tomy dotyczyły jeńców obozów specjalnych NKWD (o czym dalej). Pozostałe grupy jeńców zgrupowano w tomach: *Jeńcy obozu lwowskiego: alfabetyczny wykaz 12002 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i obywateli polskich – skoncentrowanych latem 1941 w obozie w Starobielsku*, red. i koordynacja całości E. Rybarska, Warszawa 2001; *Jeńcy w Juży: alfabetyczny wykaz 9567 jeńców, którzy latem 1941 r. zostali skoncentrowani w obozie NKWD w Juży*, Warszawa 2000; *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu: alfabetyczne wykazy 3640 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości – przetrzymywanych w sowieckich obozach w Griazowcu i Suzdalu*, red. i koordynacja całości E. Rybarska, Warszawa 1998; *Jeńcy zmarli i zaginieli: alfabetyczne wykazy 457 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i obywateli polskich – w obozach jenieckich NKWD w latach 1939–41 oraz 1328 zaginionych w czasie ewakuacji obozu lwowskiego latem 1941*, red. i koordynacja całości E. Rybarska, Warszawa 1999.

⁵⁹ A. Głowacki, *Obozy pracy dla polskich jeńców wojennych na wschodniej Ukrainie (w świetle dokumentów sowieckich) 1939–1940*, „Dzieje Najnowsze” 1994, R. XXVI, z. 1; idem, *Jeńcy polscy w rówieńskim i lwowskim obozie pracy NKWD (wrzesień 1939 r. – kwiecień 1941 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1995, t. XXXVIII; idem, *Obozy NKWD jeńców polskich w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 4, s. 118–128; idem, *Struktura narodowościowa i etniczna jeńców polskich w obozach NKWD 1939–1941*, „Łąbinowicki Rocznik Muzealny” 1997, t. 20, s. 51–74; idem, *Zmiana statusu polskich jeńców wojennych na robotników przymusowych*

całościowy problematykę polskiego jeniectwa w Związku Radzieckim przedstawiał Piotr Żaroń⁶⁰.

Aspektem prawnym agresji ZSRR na Polskę i jej konsekwencjom, w tym kwestiom statusu formalnoprawnego polskich jeńców poświęcona została monografia Andrzeja Knorowskiego⁶¹. Problem ten omawiali również autorzy przywoływanych monografii porównawczych o życiu w jenieckich obozach niemieckich i obozach specjalnych NKWD – Violetta Rezler-Wasielewska, Norbert Honka i Wojciech Półchłopek. Warto w tym miejscu podkreślić wagę podjęcia badań porównawczych nad radzieckim i niemieckim systemem jenieckim w środowisku historyków związanych z Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Lambinowicach-Opolu⁶².

Nie należy zapominać o bogatej literaturze pamiętnikarsko-wspomnieniowej, która po wojnie ukazywała się na emigracji, dopiero od lat dziewięćdziesiątych dostępna jest oficjalnie dla czytelnika w Polsce w postaci kolejnych wydań publikacji wcześniejszych oraz nowych książek i artykułów⁶³.

Problematyka jeniectwa Polaków w ZSRR po 17 września 1939 roku znalazła odbicie w nielicznych artykułach na łamach czasopism i opracowań zbiorowych. Przedstawiano życie obozowe i różne jego aspekty⁶⁴, aczkolwiek

---

(na przykładzie obozów pracy dla polskich jeńców w ZSRR 1939–1941), Opole 1997; idem, *Z badań nad dziejami jenieckiego obozu pracy NKWD w Równem (1939–1941)*, „Przegląd Historyczny” 1993, R. LXXXIV, z. 3; idem, *Jeńcy polscy w ZSRR wrzesień 1939–lipiec 1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3, s. 60–83; idem, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.

⁶⁰ P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa – Londyn 1994; idem, *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939: los jeńców polskich*, Toruń 1999 i 2001.

⁶¹ A. Knorowski, *Paragrafy niezgody. Agresja sowiecka na Polskę w 1939 r. w świetle ówczesnych norm międzynarodowego prawa wojennego*, Warszawa 2002.

⁶² *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej: podobieństwa i różnice*. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r., pod red. E. Nowaka, Opole 1997.

⁶³ Te najbardziej znane to: S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Paryż 1989; J. Czap-ski, *Wspomnienia starobielskie: w 50-tą rocznicę Katynia*, Wrocław 1990; B. Młynarski, *W niewoli sowieckiej*, London 1974. Nowe wydania to: m.in.: Z. Peszkowski, *Wspomnienia jeńca z Kozielska*, Warszawa 2000; J. Siemienas, *Byłem jeńcem Ostaszkowa*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1991, nr 1, s. 307–313; M. Derecki, *Chłopiec z obozu w Kozielsku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 1, s. 356–366; W. Flisiński, *Od łagrów Komii do winnic Italii: dziennik wojenny*, Lublin 1992.

⁶⁴ M.in.: Z. Schneigert, *Obozy jeńców polskich w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1941*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 4, s. 118–128; J. Tucholski, *Sprawa Komisji Kulturalno-Oświatowej obozu w Starobielsku*. Wstęp i oprac. J. Tucholski, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 4, s. 334–344.

wszystkie zagadnienia zdominowała szeroko rozumiana tzw. problematyka katyńska i martyrologia jeńców.

Zagadnienie zbrodni katyńskiej obejmuje drogę żołnierzy i oficerów polskich do obozów specjalnych NKWD: w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie, system funkcjonowania tych obozów, życie codzienne w warunkach niewoli, przygotowania radzieckie do zbrodni, wywózki i rozstrzeliwania w miejscach kaźni – w Katyniu, Charkowie i Miednoje. Przede wszystkim w dwóch tomach została zebrana *Bibliografia zbrodni katyńskiej*⁶⁵, chociaż od chwili opublikowania tomu drugiego można uzupełnić ją o kolejne pozycje. Liczbę publikacji szacować należy w tysiącach i dotyczą one niezmiernie różnorodnej problematyki. Przed 1989 rokiem praktycznie wszystkie prace ukazywały się na emigracji, natomiast nieliczne w Polsce – w drugim obiegu jako wydawnictwa bezdebitowe. Dopiero zmiany ustrojowe w zasadniczy sposób zmieniły te proporcje. Do takich klasycznych opracowań wydanych za granicą, a poznanych w Polsce później należą publikacje profesora Janusza K. Zawodnego⁶⁶.

Jako cenny wkład w poznanie tego zagadnienia i podstawę do szczegółowych analiz naukowych, należy uznać wielotomowe wydawnictwo źródłowe powstałe w wyniku współpracy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i Rosyjskiego Komitetu Archiwów pt. *Katyn. Dokumenty zbrodni*, które obejmuje okoliczności, w jakich żołnierze polscy trafiali do niewoli radzieckiej, ich życie w obozach, przebieg zbrodni katyńskiej, losy ocalałych oraz międzynarodowe echa sprawy Katynia⁶⁷.

Wiele nowych elementów do problematyki wniosła rosyjska badaczka Natalia Lebediewa, która w swoich pracach szeroko wykorzystała przechowywane w rosyjskich archiwach i niedostępne przez lata materiały⁶⁸.

Życie w obozach specjalnych NKWD zostało przedstawione m.in. w monografiach: Tadeusza Gasztolda⁶⁹ (działalność kulturalno-oświatowa) oraz

---

⁶⁵ M. Harz, *Bibliografia zbrodni katyńskiej: materiały z lat 1943–1993*, Warszawa 1993; U. Olech, E. Pawińska, *Bibliografia zbrodni katyńskiej: materiały z lat 1993–1999*, Warszawa 2000.

⁶⁶ Wydanie w jęz. polskim: J. K. Zawodny, *Katyn: zagłada w lesie*, Warszawa 1989.

⁶⁷ *Katyn: dokumenty zbrodni*, pol. kom. red. A. Gieysztor [et al.]; ros. kom. red. R. G. Pichoja, T. 1, *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny: sierpień 1939 – marzec 1940*, red. nauk. W. Materski [et al.], Warszawa 1995; t. 2, *Zagłada*, red. A. Gieysztor, W. Kozłow, Warszawa 1998; t. 3, *Losy ocalałych. Lipiec 1940 – marzec 1943*, oprac. zbior., Warszawa 2002; t. 4, *Echa Katynia*, oprac. zbior., Warszawa 2006.

⁶⁸ N. Lebediewa, *Katyn: zbrodnia przeciwko ludzkości*, Warszawa 1998.

⁶⁹ T. Gasztold, *Życie oświatowo-kulturalne w obozach polskich jeńców w ZSRR (1939–1947)*, Warszawa 1994.

pracowników naukowych związanych ze wspomnianym już ośrodkiem badawczym Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych: Violetty Rezler-Wasielewskiej (nauka i oświata), Norberta Honki (życie religijne), Wojciecha Pólchłopka (sport i wychowanie fizyczne)⁷⁰. Losy oficerów polskich w obozach specjalnych od chwili ich zagarnięcia do niewoli do momentu zagłady w Katyniu, Charkowie i Miednoje przedstawił Stanisław Jaczyński, chociaż – mimo zalet tej monografii – jest to chwilami dosłowne zapożyczenie dużych fragmentów tekstów z innych, wcześniejszych opracowań na ten temat⁷¹.

Jako kolejne związane ze zbrodnią katyńską należy wymienić opracowania biograficzne: m.in. epitafia katyńskie publikowane wiele lat na łamach „WPH”. Monumentalne przedsięwzięcie to trzy księgi cmentarne – Katyń, Charków, Miednoje⁷², w których obszernie naukowe wstępy stanowią ważny wkład do historiografii obozów specjalnych i zbrodni katyńskiej. Zanim wymienione księgi ujrzały światło dzienne, podobną upamiętniającą ofiary rolę spełniały opracowania biograficzne, tzw. listy katyńskie – regionalne i środowiskowe⁷³.

Spośród bogatej literatury związanej ze zbrodnią katyńską należy zwrócić uwagę na pokaźną liczbę publikacji dotyczących ekshumacji, prac archeologicznych i antropologicznych prowadzonych w miejscach zbrodni i pochówku ofiar. Szczególnie przedstawia się w tym zakresie dorobek Andrzeja Koli, którego ukoronowaniem jest opracowanie pt. *Archeologia zbrodni*⁷⁴.

⁷⁰ V. Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach*, op. cit.; Norbert Honka *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej*, op. cit.; W. Pólchlopek, *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD*, op. cit.

⁷¹ S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2000.

⁷² *Katyń: Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 2000; *Charków: Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, red. merytor. J. Tucholski, W. K. Roman, Warszawa 2003; *Miednoje: Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, T. 1, A-Ł, T. 2, M-Ż, oprac. zespół pod kierunkiem G. Jakubowskiego, Warszawa 2006.

⁷³ Spośród kilkudziesięciu prac można wymienić m.in.: *Lubelska lista katyńska*, oprac. A. Winiarz, Lublin 1997; *Katyń: lista ofiar – Augustów, Sejny, Suwałki*, oprac. K. Skłodowski, W. Batura, Suwałki – Białystok 2000; *Biogramy jeńców: Kozielsk, Starobielsk, Ostaszów, Ukraina, Zaginieni*, oprac. T. Mikulski, Wrocław 1999; A. Rybicki, *Uniwersytecka księga katyńska: pamięci pracowników naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego zamordowanych wiosną 1940 roku przez NKWD*, Kraków 2000.

⁷⁴ A. Kola, *Archeologia zbrodni: oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.

Pośród ogromnej liczby artykułów i prac przyczynkarskich odnotować należy cykliczne wydawnictwo „Zeszyty Katyńskie”, zawierające materiały będące pokłosiem sesji naukowych organizowanych corocznie od 11 lat przez Niezależny Komitet Badania Zbrodni Katyńskiej i Polską Fundację Katyńską.

Pozostałe zagadnienia związane z jeniectwem Polaków w ZSRR po 17 września 1939 roku mają nieporównanie skromniejszą bibliografię.

Wrzesień 1939 roku dla znacznej części polskich żołnierzy nie zakończył się tylko w obozach niemieckich i radzieckich, ale również słowackich. Zagadnieniem tym zajął się Zbigniew Moszumański w oparciu o odnalezione archiwalia słowackie. 1350 **jeńców polskich ze Słowacji** trafiło wkrótce do obozów jenieckich w Niemczech⁷⁵.

Lata 1944–1945 rozpoczęły kolejny etap jeniectwa Polaków w ZSRR. Problematyka tego okresu obejmuje zagadnienia działań zbrojnych Armii Czerwonej, która wypierając Niemców na zachód, weszła na obszary przedwojennej Rzeczypospolitej i znalazła się w konfrontacji z Armią Krajową, wykonującą akcję „Burza”. Jest to problematyka stosunkowo najslabiej poznana w sposób całościowy, aczkolwiek stale prowadzone są badania poszczególnych wycinków i różnych aspektów jeniectwa żołnierzy AK – czy też jak mówią o tym źródła radzieckie – internowania – i które kiedyś ukażą nam ten wielce skomplikowany obraz. Pierwsze opracowanie w polskiej historiografii na ten temat opublikował w 1990 roku – już po zniesieniu cenzury – Ireneusz Caban, *Polacy internowani w ZSRR w latach 1944–1947. Transporty i obozy*⁷⁶. Trudno przecenić wartość tej niewielkiej objętościowo książki po raz pierwszy w Polsce całościowo – aczkolwiek bardzo ogólnie – obejmującej problematykę w oparciu wyłącznie o źródła polskie, była ona dopiero zapowiedzią szeregu prac na ten temat.

Najszybciej zaczęto publikować relacje, wspomnienia i pamiętniki byłych żołnierzy podziemia⁷⁷.

⁷⁵ Z. Moszumański, *Jeńcy polscy na Słowacji po wrześniu 1939 roku*, w: *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej*, pod red. nauk. T. Dubickiego i T. Panecznego, Tarnowskie Góry 2004, s. 181–204.

⁷⁶ I. Caban, *Polacy internowani w ZSRR w latach 1944–1947*, Lublin 1990; idem, *Internowani żołnierze Armii Krajowej w obozach na terytorium Związku Sowieckiego*, w: *Armia Krajowa. Dramatyczny epilog*, pod red. K. Komorowskiego, Warszawa 1994.

⁷⁷ W. Ostapski, *Wspomnienia z łagrów sowieckich 1944–1946*, Warszawa 2001; M. Giżejewska, *Kołyma 1944–1956 we wspomnieniach polskich więźniów*, Warszawa 2000; J. Kucharski, *Jogla obóz NKWD (1944–1946)*, Lublin 1995; K. Kozłowicz, *Riazań Górny i Dolny: spektakler 179 i 178 (śmierć szpionom)*, Gdańsk 1997.

Dzięki otwarciu archiwów rosyjskich od lat dziewięćdziesiątych udało się opracować różne aspekty tego zagadnienia – okoliczności aresztowania lub raczej – internowania – przez NKWD, drogę do obozów, warunki życia i pracy w obozach, status formalnoprawny, sprawy śledztw i wyroków, okoliczności zakończenia niewoli, biografie niektórych dowódców polskiego podziemia, pobyt kobiet – żołnierzy AK w łagrach NKWD, a także ustalić nazwiska i tożsamość tysięcy jeńców i internowanych.

Opracowania monograficzne dotyczące poszczególnych struktur organizacyjnych Armii Krajowej i oddziałów zbrojnych w okresie drugiej wojny światowej z reguły zawierają rozdziały opisujące walkę z oddziałami Armii Czerwonej i NKWD oraz drogę do niewoli. Do dzisiaj powstało wiele takich opracowań, szczególnie dotyczących wschodnich terenów II Rzeczypospolitej⁷⁸. Istnieje również szereg prac – monograficznych, zbiorów źródeł, czy artykułów przyczynkarskich obrazujących represje NKWD wobec żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego⁷⁹.

Zwracają uwagę publikacje Dariusza Roguta, w tym poświęcona losom Polaków z Wileńszczyzny aresztowanych jako żołnierze AK i wywiezionych do obozów kontrolno-filtracyjnych na tzw. szlaku saratowskim – w Jelszance, Kutaisi, Stalingradzie, Astrachaniu i Borowiczach⁸⁰. Praca obejmuje zagadnienia struktury i funkcjonowania obozów, warunków sanitarnych, bytowych, aprowizacyjnych, prób ucieczek, zwolnień z obozów oraz wykorzystywania Polaków do niewolniczej pracy. Ten sam autor opublikował w formie artykułów monografie obozów: w Borowiczach, Jelszance i Ostaszkowie⁸¹.

⁷⁸ M.in.: J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996; P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa 1999; K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO, lipiec 1944 – sierpień 1945*, Warszawa 1997; K. Krajewski, *Na ziemi nowogrodzkiej „Nów” – Nowogrodzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1997; W. Filar, *„Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997.

⁷⁹ M.in.: W. F. Gryciuk, P. Matusak, *Represje NKWD wobec żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego w latach 1944–1945*. Wybór źródeł, t. 1–2, Siedlce 1995; J. Sawicki, *Likwidacja Obwodu „Obroża” AK. Dramat lat 1944–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 2, s. 39–46.

⁸⁰ D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1945–1949)*, Toruń 2003; idem, *Obozy sowieckie dla internowanych Polaków z Wileńszczyzny*, Warszawa 2003.

⁸¹ D. Rogut, *Z dziejów internowanych Polaków w Związku Sowieckim: łagier nr 270 w Borowiczach*, „Acta Universitatis Lodzensis”, 2001, nr 73; idem, *Z dziejów internowanych Polaków w Związku Sowieckim: łagier nr 0321 w Jelszance koło Saratowa*, „Acta Universitatis Lodzensis”, 2001, nr 71; idem, *Z dziejów Polaków internowanych w Związku Sowieckim: łagier nr 41 w Ostaszkowie*, „Dzieje Najnowsze” 2001, t. XXXIII.

Ponownie należy wymienić zasługi *Indeksu Represjonowanych* w zakresie weryfikacji i identyfikacji Polaków przebywających w obozach radzieckich, dokonanej we współpracy z rosyjskimi i litewskimi służbami archiwalnymi oraz „Memoriałem” – obejmującej m.in. obozy w Stalinogorsku, Ostaszkwie, Riazaniu, Borowiczach⁸². Praktycznie odrębnymi pracami naukowymi są wstępy do kolejnych tomów – są to artykuły opatrzone licznymi przypisami, ilustrowane tablicami, schematami, przedstawiające wyniki badań. Zwraca tu uwagę dorobek Aleksandra Gurjanowa z rosyjskiego Stowarzyszenia „Memoriał”, np. tom pt. *Uwięzieni na Uralu*, oprócz alfabetycznego wykazu nazwisk zawiera wprowadzenie przygotowane przez A. Gurjanowa – obszerny wstęp historyczny, z mapkami i schematami przedstawiającymi lokalizację obozów i przemieszczenia osób internowanych.

Temat żołnierzy Armii Krajowej w obozach NKWD podejmowało wielu innych autorów, głównie w formie artykułów⁸³.

W obozach NKWD los mężczyzn dzieliły ich współtowarzyszki broni, które również pozostawiły duży dorobek pamiętnikarsko-wspomnieniowy⁸⁴. Ukazały się również – nieliczne jeszcze – prace biograficzne. Dotyczą one

---

⁸² *Uwięzieni w Borowiczach: alfabetyczne wykazy 5795 Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości więzionych w obozie jenieckim nr 270 NKWD ZSRR w Borowiczach w latach 1944–1949*, red. i koordynacja całości A. Dzieńkiewicz, Warszawa 1997; *Uwięzieni w Stalinogorsku: alfabetyczne wykazy 6326 Polaków i obywateli polskich więzionych w obozie kontrolno-filtracyjnym nr 283 i obozie jenieckim nr 388 NKWD-MWD ZSRR w Stalinogorsku w latach 1944–1950*, red. i koordynacja całości A. Dzieńkiewicz, Warszawa 1999; *Uwięzieni w Ostaszkwie i Riazaniu: alfabetyczne wykazy 4307 internowanych Polaków i obywateli polskich, którzy w latach 1944–1947 przeszli przez obozy jenieckie nr 41 w Ostaszkwie w obwodzie kalinińskim i nr 178–454 pod Riazaniem*, oprac. danych, red. i koordynacja całości A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2002; *Internowani na Uralu: alfabetyczny wykaz 3940 Polaków, którzy w latach 1945–48 przeszli przez obóz kontrolno-filtracyjny nr 0302 w obwodzie mołotowskim i obozy jenieckie nr 231 i nr 523 w obwodzie swierdłowskim*, oprac. danych, red. i koordynacja całości A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2005.

⁸³ W tym: A. Głowacki, *Losy żołnierzy AK i internowanych Polaków na terytorium ZSRR po 1944 r.*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 2002, t. 25, s. 51–73; J. R. Krzyżanowski, *Obóz internowanych żołnierzy Armii Krajowej w Riazaniu 1944–1947*, „Kronika Historii AK” 1982, nr 2; J. Polaczek, *Żołnierze AK w obozach Maryjskiej ASRR*, „Zeszyty Historyczne” Paryż 1991, z. 97.

⁸⁴ M.in.: A. Dziewulska-Łosiowa, *Konwój strzela bez uprzedzenia. Polki w więzieniach i w łagrach sowieckich (1944–1955)*, Białystok 1994; J. Hoppen-Zawadzka, *Czas grozy*, Bydgoszcz 1998; D. Janiczakówna-Szyksznian, *281 dni w szponach NKWD*, Bydgoszcz 1997.

głównie postaci znanych dowódców Armii Krajowej, których los rzucił do więzień i obozów NKWD⁸⁵.

Ostatnia grupa opracowań związana jest z internowaniem żołnierzy polskich w Rumunii i na Węgrzech oraz na Litwie i Łotwie. Piśmiennictwo naukowe dotyczące tej problematyki obejmuje okoliczności internowania, status formalnoprawny, obozy internowania, życie codzienne, zakończenie internowania – wszystkie zagadnienia przedstawiano w różnym ujęciu.

Jak dotąd brak syntezy zagadnienia internowania Polaków w drugiej wojnie światowej, chociaż podejmowano próby przedstawienia całościowego tej problematyki⁸⁶. Wartościowa praca zbiorowa ukazała się w 2004 roku jako pokłosie konferencji, gdzie m.in. zostały przedstawione prawne aspekty zjawiska jeniectwa i internowania w świetle rozwiązań prawa międzynarodowego do wybuchu drugiej wojny światowej oraz przekrojowo zaprezentowane najistotniejsze zagadnienia dotyczące internowania polskich żołnierzy, w tym w zakresie obejmującym tematykę niniejszego artykułu, czyli w państwach nadbałtyckich, w Rumunii i na Węgrzech⁸⁷.

Problematyka żołnierzy polskich internowanych na Węgrzech podjęta została w końcu lat sześćdziesiątych przez Witolda Biegańskiego, wówczas pracownika Wojskowego Instytutu Historycznego, który w kilku artykułach przyczynkarskich przedstawił zagadnienia – tzw. w tych latach antyhitlerowskiej działalności uchodźców wojennych⁸⁸. Ogólnie o tych sprawach pisał Mieczysław Wieliczko⁸⁹, ale – prawdopodobnie z uwagi na znajomość języka węgierskiego – najpełniej o internowaniu polskich żołnierzy pisali Węgrzy. W latach osiemdziesiątych ukazały się dwie monografie Istvana Lagziego, które dotyczyły wszystkich polskich uchodźców – żołnierze są

---

⁸⁵ K. Tarka, *Jeden z wyklętych – generał Aleksander Krzyżanowski „Wilk”: komendant Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK*, Warszawa 2000; W. J. Wysocki, *August Emil Fieldorf*, Warszawa 2000.

⁸⁶ J. Danielski, *Internowanie żołnierzy polskich w państwach neutralnych podczas II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1977, nr 2, s. 88–115.

⁸⁷ *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej*, pod red. nauk. T. Dubickiego i T. Paneckiego, Tarnowskie Góry 2004.

⁸⁸ M.in.: W. Biegański, *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach 1939–1945*, w: *Antyhitlerowska działalność Polaków na Węgrzech i Bałkanach*, Warszawa 1971; idem, *Antyhitlerowska działalność uchodźców wojennych na Węgrzech 1939–1944*, w: *Polacy w ruchu oporu narodów Europy*, Warszawa 1977.

⁸⁹ M. Wieliczko, *Polacy na Węgrzech*, Lublin 1977.

określani jako uchodźcy wojskowi⁹⁰. Autor, w dorobku którego jest również kilkadziesiąt artykułów przyczynkarskich na ten temat, przedstawił szczegółowo wszystkie miejsca na Węgrzech, w których przebywały grupy internowanych, różne aspekty ich życia, a szczególnie stosunek do nich władz i społeczeństwa węgierskiego, kwestie ewakuacji prowadzonej przez polski rząd na uchodźstwie. Ponieważ I. Lagzi wykorzystał wiele wspomnień i relacji, udało mu się przedstawić różne zagadnienia poprzez losy pojedynczych osób. Temat Polaków na Węgrzech podjęli również Węgrzy Helena i Tóbor Csorba⁹¹. István Gazda podjął tematykę korespondencji internowanych w aspekcie filatelistycznym⁹². Także Węgrzy opublikowali wybór materiałów źródłowych dotyczących internowanych na obszarze komitatu Heves⁹³. Jeśli chodzi o opracowania polskie, należy odnotować ukazanie się prac na temat działalności kulturalnej w obozach na Węgrzech⁹⁴ oraz artykuł przyczynkarski Bożeny Gojawiczyńskiej z 2004 roku, oparty m.in. o źródła z archiwów węgierskich, dotyczący okoliczności internowania⁹⁵. Trzeba również odnotować edycje pamiętników i wspomnień byłych internowanych, w tym komendanta polskiego obozów Tadeusza Lachowickiego-Czechowicza⁹⁶.

W porównaniu z powyższym dużo skromniej przedstawia się zagadnienie **internowania żołnierzy Wojska Polskiego w Rumunii**. Pierwszy artykuł o tym traktujący, a bezpośrednio o polskich oficerach, opublikował

---

⁹⁰ I. Lagzi, *Droga żołnierza polskiego przez węgierską granicę w latach 1939–1941*, Poznań 1987; idem, *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980.

⁹¹ H. i T. Csorba, *Ziemia węgierska azylem Polaków – 1939–1945*, Warszawa 1985.

⁹² I. Gazda, *Magyarországi lengyel katonai táborok postája 1939–1944*, Piliscsaba 2000.

⁹³ *Lengyel menekültek: válogatás a Heves Megyei Levéltár dokumentumaiból 1939–1944* [Uchodźcy polscy: wybór z dokumentów Wojewódzkiego Archiwum Komitatu Heves], [wyboru dokonała, słowo wstępne napisała i zred.: J. Szabó J.; przetł.: J. M. Trojan], Eger 2000.

⁹⁴ S. Piekarski, *Polskie orły nad Dunajem: twórczość sceniczna żołnierzy polskich internowanych na Węgrzech 1939–1945*, Warszawa 2002; idem, *Muzy za drutami: twórczość sceniczna żołnierzy polskich w obozach internowania w latach 1939–1947*, T. 1, Warszawa 2005.

⁹⁵ B. Gojawiczyńska, *Internowanie polskich oddziałów wojskowych na Węgrzech we wrześniu 1939 roku*, w: *Internowanie żołnierzy polskich*, op. cit., s. 59–75.

⁹⁶ T. Lachowicki-Czechowicz, *Dziennik egerski: zapiski komendanta obozu oficerów polskich na Węgrzech 1939–1944*, red. nauk., wstęp i przypisy Andrzej Przewoźnik, Warszawa 2003. Także: S. Grzybowski, *Wspomnienia*, Kraków 1999; A. R. Boroński, *Skok w nieznanie: z wypraw do Madziarów*, Warszawa 2004.

Stefan Jellenta na początku lat sześćdziesiątych⁹⁷, ale tematyka ta rzadko była podejmowana⁹⁸.

W sposób całościowy oraz w wybranych aspektach przedstawił ją dopiero Tadeusz Dubicki m.in. w pracach monograficznych: *Żołnierze polscy internowani w Rumunii*, *Wojsko Polskie w Rumunii* oraz *Polscy uchodźcy w Rumunii*⁹⁹. O działalności teatralnej internowanych w Rumunii pisał Stanisław Piekarski¹⁰⁰.

W latach siedemdziesiątych tematykę **internowania Polaków na Litwie** podjął Piotr Łossowski i do dzisiaj jego publikacje posiadają niezmienną wartość, mimo iż powstałe ponad 25 lat temu, mimo iż autor wykorzystał jedynie kilka jednostek archiwalnych z zasobu Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego, które przechowuje kilkanaście zespołów archiwalnych, obejmujących materiały obozów dla internowanych polskich żołnierzy¹⁰¹. Jednak znalazły się w nich wszystkie w zasadzie najważniejsze związane z tematem zagadnienia – a więc okoliczności internowania, charakterystyka obozów, życie obozowe internowanych, zakończenie internowania. Nie o wszystkim autor mógł w poprzedniej epoce napisać – o przyczynach przejścia Polaków na Litwę – agresji ZSRR 17 września, rozmowach z Niemcami i Rosjanami o przekazaniu części internowanych, likwidacji obozów w związku z zajęciem Litwy przez ZSRR i przejściem internowanych przez NKWD. Dopiero w 1997 roku, na podstawie archiwalnych źródeł z zasobów litewskich ukazała się praca zbiorowa *Polacy internowani na Litwie 1939–1940*, której zasadniczą częścią jest zrekonstruowana imienna lista internowanych,

⁹⁷ S. Jellenta, *Oficerowie WP internowani w Rumunii i wydani w ręce hitlerowców*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1963, nr 2.

⁹⁸ T. Gasztold, *Życie kulturalne polskich żołnierzy w obozach internowania w Rumunii 1939–1941*, „Słupskie Prace Humanistyczne” 1984, nr 5; T. Panecki, *Ewakuacja Polaków z Rumunii w świetle raportu francuskiego ambasadora w Bukareszcie z 15 kwietnia 1940 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1989, nr 1.

⁹⁹ T. Dubicki, *Wojsko Polskie w Rumunii w latach 1939–1941*, Warszawa 1994; idem, *Żołnierze polscy internowani w Rumunii w latach 1939–1941*, Łódź 1990; idem, *Internowanie płk. Józefa Becka w Rumunii (IX 1939 – VI 1944)*, Opole 1997; idem, *Internowanie naczelnych władz cywilnych i wojskowych RP w Rumunii (1939–1944)*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 1998, t. 21, s. 51–69; T. Dubicki, K. Spruch, *Przedmoście Rumuńskie: wrzesień 1939*, Częstochowa 2000.

¹⁰⁰ S. Piekarski, *Muzy za drutami: twórczość sceniczna żołnierzy polskich w obozach internowania w latach 1939–1947*, T. 1, Warszawa 2005.

¹⁰¹ Przede wszystkim: P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1982, 1985; idem, *Internowanie żołnierzy polskich na Litwie w latach 1939–1940*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1971, nr 4, s. 59–77.

ale również historyczny wstęp i wybór najważniejszych dokumentów, obrazujących całe zagadnienie¹⁰².

Zupełnym nieporozumieniem są opublikowane wspomnienia Andrzeja Bogusławskiego, które pretendują do miana monografii o internowanych na Litwie. W rzeczywistości są niezbyt udaną kompilacją opisu własnych przeżyć z internowania (zaledwie kilka stron) z różnej proveniencji wspomnieniami innych osób, ale przede wszystkim z zaczerpniętymi pełną garścią informacjami z literatury przedmiotu, głównie zaś przepisаныmi dosłownie – bez przypisów i cudzysłówów!! – dokumentami z opracowania wymienionego wyżej¹⁰³.

Problematyka internowania na Litwie była tematem artykułów monograficznych i przyczynkarskich Wandy K. Roman¹⁰⁴, a także stanowi poważną część monografii pt. *Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie*¹⁰⁵. W tej ostatniej pracy, w oparciu m.in. o archiwalia proveniencji litewskiej, zostały szczegółowo przedstawione uwarunkowania polityczne i militarne internowania, okoliczności i przebieg, formalnoprawne i międzynarodowe aspekty internowania, funkcjonowanie systemu obozów, życie obozowe, w tym konspiracja, wreszcie okoliczności i warunki likwidacji obozów. Autorem artykułów dotyczących internowania Polaków na Litwie jest Maciej Szczurowski, który zajął się m.in. stosunkiem władz i społeczeństwa Litwy do internowanych Polaków¹⁰⁶. Monografię o polskich

¹⁰² J. Pięta, W. K. Roman, M. Szczurowski, *Polacy internowani na Litwie 1939–1940*, Warszawa 1997.

¹⁰³ A. Bogusławski, *W znak Pogoni: internowanie Polaków na Litwie IX 1939 – VII 1940*, Toruń – Łysomice 2004.

¹⁰⁴ W. K. Roman, *Internowanie żołnierzy polskich na Litwie 1939–1940 w biuletynach Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego Litwy*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 1998, nr 21, s. 145–160; eadem, *Internowanie żołnierzy polskich na Litwie, wrzesień 1939 – lipiec 1940*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 2, s. 49–65; eadem, *Rola kościoła w życiu żołnierzy polskich internowanych na Litwie*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*, pod red. M. Kietlińskiego, K. Sychowicza, W. Śleszyńskiego, Białystok 2005, s. 370–382; eadem, *Internowanie żołnierzy KOP na Litwie i Łotwie w 1939 roku*, w: *Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z Konferencji Naukowej w 80-ą rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*, pod red. J. Prochwicza, Kętrzyn 2005, s. 235–250; eadem, *Internowanie polskich żołnierzy na Łotwie w okresie wrzesień 1939–czerwiec 1940, w świetle ówczesnego prawa międzynarodowego*, w: *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie*, pod red. M. Szczerbińskiego i T. Wolszy, Gorzów Wlkp. 2001, s. 91–110.

¹⁰⁵ W. K. Roman, *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Toruń 2004.

¹⁰⁶ M. Szczurowski, *Internowanie żołnierzy Wojska Polskiego na Litwie*, w: *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej*, red. nauk. T. Dubicki, T. Panecki,

uchodźcach cywilnych i internowanych żołnierzach Wojska Polskiego na Litwie napisał litewski historyk Gintautas Surgailis, który jest również autorem artykułów na ten temat¹⁰⁷, podobnie jak Gintautas Vilkielis¹⁰⁸.

Po raz pierwszy zagadnienie polskich żołnierzy internowanych na Łotwie przedstawił historyk łotewski Eriks Jekabsons¹⁰⁹. Do dzisiaj, oprócz artykułów Macieja Szczurowskiego, Wandy K. Roman i Albina Głowackiego nikt nie podejmował tego tematu¹¹⁰. Warto jeszcze wymienić wspomniany już tom 3 *Katyń. Dokumenty zbrodni* pt. *Losy ocalałych*, w którym opublikowane materiały obrazują losy przejętych przez NKWD żołnierzy polskich z obozów internowania na Litwie i Łotwie oraz ich drogę do Armii Polskiej pod dowództwem gen. W. Andersa¹¹¹.

Na zakończenie należy wspomnieć o dwóch publikacjach na temat statusu formalnoprawnego polskich żołnierzy internowanych w drugiej wojnie światowej autorstwa Elżbiety Mikos-Skuzy¹¹² oraz stanowiska międzynarodowego prawa wojennego wobec Polaków – jeńców wojennych i internowanych autorstwa Macieja Szczurowskiego¹¹³.

Tarnowskie Góry 2004, s. 91–108; *Rząd i społeczeństwo Litwy wobec internowania Polaków w latach 1939–1940*, w: *Polska i jej sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały ofiarowane prof. dr. hab. Michałowi Gnatowskiemu w 70-lecie urodzin*, red. nauk. H. Konopka, D. Boćkowski, Białystok 2004, s. 343–355.

¹⁰⁷ G. Surgailis, *Antrojo pasaulinio karo pėbėgėliai ir internuotiejai Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09 – 1940): monografija*, Vilnius 2005; idem, *Interned Polish soldiers in Lithuania in the years of World War II*, „The Military Archives” 2000, nr 16.

¹⁰⁸ G. Vilkielis, *Żołnierze polscy internowani na Litwie w latach 1939–1940 (na podstawie materiałów Litewskiego Archiwum Państwowego)*, w: *Spoleczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941*, pod red. M. Giżejewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995.

¹⁰⁹ E. Jėkabsons, *Uchodźcy wojskowi i cywilni z Polski na Łotwie 1939–1940*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1995, t. XXX, s. 129–148.

¹¹⁰ M. Szczurowski, *Przyczynek do internowania żołnierzy polskich na Łotwie*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1998, nr 21, s. 31–47; W. K. Roman, *Internowanie polskich żołnierzy na Łotwie w okresie wrzesień 1939 – czerwiec 1940, w świetle ówczesnego prawa międzynarodowego*, w: *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość Polaków na Wschodzie*, pod red. M. Szczerbińskiego i T. Wolszy, Gorzów Wielkopolski 2001, s. 91–110; A. Głowacki, *Przejęcie przez NKWD polskich internowanych na Łotwie*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 4, s. 45–50.

¹¹¹ *****, *Katyń. Dokumenty zbrodni*, T. 3. *Losy ocalałych*, Warszawa 2001.

¹¹² E. Mikos-Skuza, *Status prawnomiędzynarodowy żołnierzy polskich internowanych podczas II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1998, t. 21, s. 9–29.

¹¹³ M. Szczurowski, *Polscy jeńcy wojenni i internowani z kampanii wrześniowej 1939 roku w świetle ówczesnego prawa międzynarodowego*, w: *Polski wrzesień – wojna na dwa fronty*, Piotrków Trybunalski 1999, s. 243–271.

★

★ ★

Z powyższego – pobieżnego przeglądu historiografii wynika, jak nierówny jest stan poznania i opracowania przedstawianych zagadnień. Najobszerniejsza jest literatura dotycząca jeniectwa w III Rzeszy, która mogła być publikowana przez cały powojenny okres, mniej powstało prac na temat jeńców polskich w ZSRR, wśród których najlepiej rozpoznane są kwestie zbrodni katyńskiej, natomiast – prawdopodobnie z powodu bariery językowej skromna, chociaż wielostronna jest liczba prac o internowaniu na Węgrzech i w Rumunii, również z powodów językowych, a wcześniej i politycznych – nieporównanie mniejszy jest dorobek piśmiennictwa w zakresie internowania na Litwie, a szczególnie na Łotwie.

Widać jednak, że zarówno problematyka jeniectwa Polaków na froncie wschodnim w latach drugiej wojny światowej, jak i zagadnienia internowania na Litwie i Łotwie, w Rumunii i na Węgrzech, jak dotąd nie doczekały się wszechstronnych, kompleksowych badań, które zaowocowałyby wyjaśnieniem wszystkich ich aspektów i opracowaniem syntezy jeniectwa Polaków z frontu wschodniego drugiej wojny światowej. Podobnie nie ma syntez dotyczących niewoli niemieckiej – mimo istniejących opracowań w zasadzie wszystkich jej aspektów. W ostatnich kilkunastu latach zagadnienia niewoli niemieckiej zostały odsunięte w cień wskutek zmian ustrojowych, zdjęcia problematyki niewoli radzieckiej z listy tematów będących w PRL „tabu” i otwarcia archiwów w państwach b. ZSRR. Zdarzały się głosy, że problematyka jeńców polskich w obozach niemieckich została rozpoznana i opracowana wszechstronnie. Wydaje się jednak, że oprócz współczesnej, bez bariery cenzury – syntezy, nie opracowano np. zagadnienia losów jeńców po zakończeniu niewoli. Podobnie wiele monografii nosi piętno czasów, w jakich powstawały, a więc interpretacja wydarzeń, faktów, a nawet dobór źródeł archiwalnych podlegał określonym mechanizmom politycznym, które w rzetelnym piśmiennictwie historycznym kładą się cieniem na jakości dzieła. Odnośnie do jeniectwa Polaków w ZSRR – ten problem, mimo niezwykle bogatej historiografii, również nie doczekał się opracowania całościowego. Wymaga on jednak dalszych szczegółowych, fachowych badań w oparciu o źródła archiwalne, szczególnie te przechowywane w archiwach rosyjskich. Warto podkreślić konieczność całościowego opracowania problematyki żołnierzy Armii Krajowej w obozach NKWD, szczególnie zaś wyjaśnienie ich statusu formalnoprawnego. Zwraca uwagę brak monografii na temat internowania na Litwie i na Łotwie, już istniejące opracowania uzupełnione o archiwalia stanowią doskonały punkt wyjścia do podjęcia takiej inicjatywy.

Wydaje się, że również internowanie na Węgrzech czeka na nową pracę monograficzną. Wiele z proponowanych tematów wymaga nie tylko pokonania bariery językowej, ale i udostępnienia archiwaliów, aby badania były pełne i rzetelne.

The issues of Polish prisoners of war and interments during World War II on the Eastern front in historiography

Summary

Comprehensive research on the issues of Polish prisoners of war on the Eastern front during World War II as well as internments in Lithuania, Latvia, Romania and Hungary that would result in explanation of all their aspects and elaboration of the study on Polish prisoners of war from the Eastern front have not been carried out yet. There are no syntheses on German prisoners of war as well. In the past several years the issues of German prisoners of war have been kept in the background due to system changes and the fact that the issues of the Soviet captivity were removed from the list of taboo subjects in the People's Republic of Poland as well as the archives in the states of former USSR were opened. Despite voices claiming that the issues of Polish prisoners of war in German camps have been thoroughly elaborated, the stories of the prisoners after their release, for example, have not been researched. A lot of monographs bears the stamp of the times they were created in. The interpretation of the events, facts and even the choice of archive sources, frequently besmirches work's quality. What is more, despite rich historiography, the issue of Polish prisoners in USSR has not been comprehensively elaborated yet. It requires further detailed research on the basis of archive sources, particularly those stored in Russian archives. The need to elaborate a comprehensive study on the issues of the Home Army's soldiers in NKVD camps is worth emphasizing, and their formal and legal status should be explained in particular. There are no monographs on internments in Lithuania and Latvia too. Internments in Hungary are also waiting for a new monographic study.

Проблематика плена и интернированных поляков в период второй мировой войны на восточном фронте в историографии

Резюме

Проблематика пленения поляков на восточном фронте в годы второй мировой войны, как и вопросы интернирования в Литве и Латвии, в Румынии и Венгрии, до сих пор не дождалась комплексных исследований, которые позволили бы выяснить все их аспекты и составить синтез пленения поляков с восточного фронта. Не существует также синтетических исследований, касающихся

немецкого плена. В последние годы вопросы немецкого плена были отодвинуты на задний план вследствие изменения государственного строя, снятия проблематики советского плена со списка запрещенных в ПНР тем и открытия архивов в странах бывшего Советского Союза. Несмотря на мнения, что проблема польских пленных в немецких лагерях была всесторонне разработана, не исследовано, например, судьбы пленных после их освобождения. Многие монографии носят отпечаток времен, в которых они создавались. Интерпретация событий, фактов, а даже подбор архивных источников, часто ложится тенью на качество прозведения. Также проблема пленения поляков в СССР, несмотря на богатую историографию, не дождалась комплексной разработки. Требуется она дальнейших подробных исследований, опираясь на архивные источники, особенно на находящиеся в русских архивах. Стоит подчеркнуть необходимость комплексной разработки проблематики бойцов Армии Крайовой в лагерях НКВД, особенно выяснить их формальный и юридический статус. Отсутствуют монографии на тему интернирования в Литве и Латвии. Также интернирования в Венгрии ждут новой монографической работы.